

<https://doi.org/10.15407/socium2025.04.025>

УДК 330.3, 316.4

JEL: A 13

Creative Commons Attribution 4.0 International

Близнюк В.В., д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України, завідувач відділу соціоекономіки праці, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: vikosa72@gmail.com, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0003-2265-4514>,

Гук Л.П., канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу соціоекономіки праці, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: l_guk@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0143-077X>,

Левін Р.Я., канд. пед. наук, старший науковий співробітник відділу соціоекономіки праці, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: LevinR@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4991-0246>

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК ЯК ЧИННИК СОЛІДАРНОСТІ¹

У статті описується, як проблема збереження соціальної стабільності українського суспільства під час війни спонукає до пошуку засобів зміцнення солідарності, яка цю стабільність значною мірою зумовлює. Автори припускають, що таким засобом може бути розширення умов людського розвитку, істотно скорочених під час війни, якщо між цим розвитком і солідарністю наявний закономірний зв'язок. Тому метою дослідження вони ставлять визначити наявність цього зв'язку. У роботі здійснено порівняння показників, вимірних у проєкті EVS/WVS 2017–2020 рр., які характеризують стан солідарності в країнах – лідерах світового рейтингу людського розвитку (Індексу людського розвитку 2022 р.) та в Україні. Результати порівняння виявили відмінності: показники солідарності були значно вищими у країнах – лідерах рейтингу людського розвитку, ніж в Україні. Зауважено, що ці відмінності виразно проявилися стосовно всіх аналізованих показників у вертикальному вимірі солідарності (ставлення людей до інститутів влади) та горизонтальному вимірі солідарності (ставлення до інших людей), зокрема щодо самоідентифікації людини відносно своєї країни, довіри населення до виконавчої, представницької та судової влади, гіпотетичної довіри людей до більшості людей взагалі, до незнайомих та особисто знайомих людей. Однакова спрямованість виявлених відмінностей дає авторам підстави судити про наявність центральної тенденції зв'язку між умовами людського розвитку та станом солідарності суспільства. Емпіричне підтвердження теоретичного припущення щодо зв'язку між солідарністю та людським розвитком дозволяє авторам розглядати політику розширення можливостей людського розвитку як один із засобів зміцнення солідарності суспільства – неодмінного чинника забезпечення соціальної стабільності, критично необхідної для воєнного спротиву та повоєнної відбудови України. У статті визначено наріжні положення концепції людського розвитку як принципові орієнтири політики зміцнення солідарності: вдосконалення діяльності інститутів у напрямках сприяння збереженню здоров'я населення, підвищенню якості освіти, поліпшенню умов для отримання гідного доходу, продуктивної творчої праці, забезпечення політичних, економічних і соціальних свобод.

Ключові слова: людський розвиток, солідарність, соціальна стабільність.

¹ Статтю підготовлено в межах виконання цільового міждисциплінарного проєкту НАН України “Солідаризація українського суспільства в умовах війни та перспективи збереження і відтворення солідарного соціального потенціалу у повоєнному розвитку країни” (№ державної реєстрації 0124U003262).

© Близнюк В.В., Гук Л.П., Левін Р.Я., 2025

Blyzniuk V.V., Dr. of Econ. Sci., Corresponding member of the NAS of Ukraine, Head at the Department of Socioeconomics of Labour, SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: vikosa72@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2265-4614>,

Huk L.P., Cand. of Econ. Sci., Senior Researcher, Department of Socioeconomics of Labour, SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: l_guk@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0143-077X>,

Levin R.Ya., Cand. in Ped. Sci., senior researcher, department of Socioeconomics of Labour, SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: LevinR@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4991-0246>

HUMAN DEVELOPMENT AS A FACTOR OF SOLIDARITY

The article describes how the problem of maintaining social stability in Ukrainian society during wartime prompts a search for ways to strengthen solidarity, which largely determines this stability. The authors suggest that one such way could be to expand the conditions for human development, which have been significantly reduced during the war, provided there is a regular connection between this development and solidarity. Therefore, the aim of the study is to determine the existence of this connection. The study compares indicators measured in the EVS/WVS 2017–2020 project, that characterise the state of solidarity in the countries leading the global human development ranking (Human Development Index 2022) as well as in Ukraine. The results of the comparison revealed differences: solidarity indicators were significantly higher in the countries leading the human development ranking than in Ukraine. It was noted that these differences were clearly evident in all the indicators analysed in the vertical dimension of solidarity (people's attitudes towards institutions of power) and the horizontal dimension of solidarity (attitudes towards other people), in particular with regard to people's self-identification with their country, public trust in the executive, representative and judicial branches of government, and people's hypothetical trust in the majority of people in general, strangers and people they know personally. The uniform direction of the identified differences gives the authors grounds to conclude that there is a central trend linking human development conditions and the state of solidarity in society. Empirical confirmation of the theoretical assumption about the link between solidarity and human development allows the authors to consider policies aimed at expanding opportunities for human development as one of the means of strengthening social solidarity – an indispensable factor in ensuring social stability, which is critically important for military resistance and post-war reconstruction in Ukraine. The article identifies the cornerstones of the concept of human development as the fundamental guidelines for policies aimed at strengthening solidarity: improving the activities of institutions in the areas of promoting public health, quality of education, conditions for obtaining a decent income, productive creative work, and ensuring political, economic and social freedoms.

Keywords: human development, solidarity, social stability.

Чим далі триває війна, тим актуальніше стає проблема збереження стабільності українського суспільства, адже накопичуються соціально-економічні явища, які імпліцитно містять потенціал порушення громадського спокою. Зокрема, наприкінці 2024 р. вітчизняні соціологи визначали ряд проблем з конфліктогенним потенціалом, які несуть ризики для внутрішньополітичної стабільності країни – корупцію, недостатню

ефективність влади, низьку стійкість інститутів, дезінтеграцію суспільства, втрати людського капіталу [1]; суперечності мобілізації, недоброчесність деяких високопосадовців, нерівність громадян [2]; економічні труднощі [3] тощо. Експерти прогнозують посилення дестабілізаційного потенціалу під час повоєнної відбудови з тією відмінністю, що головні небезпеки воєнного часу походять від державного управління та політичної сфери, а після війни зосереджуватимуться в соціально-економічній царині [1]. Тому забезпечення соціальної стабільності, яке і до війни було “...фундаментальною передумовою <...> мінімізації конфліктного середовища в суспільстві...” [4], тепер постає неодмінною умовою воєнного спротиву та повоєнної відбудови. У цьому зв’язку актуалізується пошук засобів відвернення загроз дестабілізації суспільства, серед яких особливо важливим є зміцнення солідарності українців. Адже останні розвідки вітчизняних політологів довели, що “Війна <...> підтвердила пряму взаємозалежність між національною солідарністю та національною стійкістю, <...> рівень солідарності <...> має залишитися надійним фундаментом <...> єдності під час відбудови країни” [5, с. 314–316].

Водночас динаміка солідарності під час війни виявилася неоднозначною. Українські соціологи довели, що з початку повномасштабного вторгнення солідарність надзвичайно зросла, але з 2023 р. вималювались зворотні тенденції, що “...створює нові ризики для внутрішньополітичної та соціальної стабільності держави...” [6, с. 166]. Така динаміка змушує припускати, що традиційні засоби зміцнення згуртованості суспільства поступово зменшують свою ефективність, що можна спостерігати на прикладі інформаційних заходів держави. Так, солідарність не повертається до показників 2022 р. попри вплив цілого ряду офіційних інформаційних джерел, зокрема найбільш системного – загальноукраїнського телемарафону “Єдині новини”, який цілодобово транслюють сім телеканалів, інформуючи населення про безпекову ситуацію та діяльність державних органів, удосконалюючись при цьому відповідно до політологічних рекомендацій зменшити популізм, збільшити плюралізм, краще верифікувати джерела інформації для розвіювання підозр у цензурі телемарафону [5, с. 315]. Отже, пошук на додаток до інформаційних інших засобів зміцнення солідарності залишається актуальним напрямом досліджень, які з урахуванням зазначених проблем найдоцільніше зосередити в соціально-економічній площині.

Тематика солідарності в контексті війни особливо багатобічно висвітлена в останніх публікаціях науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України [5; 7; 8] та Інституту соціології НАН України [9–11]. Вивчення цього ґрунтового доробку запевняє, що після небувалого зростання солідарності внаслідок шокуючих обставин початку повномасштабного вторгнення, її зменшення в наступні роки значною мірою зумовлене соціально-економічними проблемами воєнного часу з конфліктогенним потенціалом. Під час аналізу цих проблем можна помітити, що велика частка їхнього змістовного наповнення пов’язана з умовами людського розвитку, які істотно погіршилися у період війни.

Ідеться не тільки про формальний показник, тобто Індекс людського розвитку (ІЛР) за розрахунками ПРООН, який дійсно відчутно зменшився: якщо у 2019 р. Укра-

їна посідала 88-е місце серед 189 країн і територій з ІЛР 0,750², то у 2024 р. – 100-е місце серед 193 країн і територій з ІЛР 0,734 – найнижчий рівень з 2004 р. (при цьому ПРООН визнає, що не знає всієї глибини впливу повномасштабного вторгнення через складність збору даних)³. Питання зв'язку соціально-економічних проблем з умовами людського розвитку значно складніше, ніж може відобразити розрахунок формального індексу, який за визначенням має обмежену інформативність. Розробники першої Доповіді ПРООН про людський розвиток 1990 р. зазначали, що середні показники, на основі яких розраховується підсумковий індекс, не відображають асиметричність розподілу благ, тому далеко не завжди можуть віддзеркалити реалії досліджуваних країн [12]. Українські науковці також зазначали недоліки методики оцінювання політичних, економічних і громадянських свобод в окремих країнах [13]. І хоча в останні роки склад ІЛР зазнав істотного розвитку (у Доповіді за 2023–2024 рр. містяться вже шість індексів – складових ІЛР: підсумковий ІЛР, ІЛР з поправкою на нерівність, індекс гендерного розвитку, індекс гендерної нерівності, індекс багатомірної бідності та ІЛР, скоригований з урахуванням планетарного навантаження [14, р. 269]), але сама концепція людського розвитку є настільки багатоаспектною, що повною мірою охопити її вимірними узагальненими показниками видається досить проблематичним. Так, ще автори першої Доповіді наголошували на відмінності концепції людського розвитку від традиційних підходів до розуміння економічного зростання, формування людського капіталу, розвитку людських ресурсів, добробуту та основних потреб людини, яка полягає в ширшому охопленні значущих чинників і глибшому погляді на їхні зв'язки та взаємозалежності. Зокрема, розвиток людини – це процес розширення можливостей вибору для людей, серед яких найважливішими є можливості прожити довге та здорове життя, здобути освіту і мати гідний рівень життя, але також важливі додаткові можливості – мати політичні, економічні та соціальні свободи, гарантовані права людини, можливості продуктивної діяльності, творчості, самоповагу. Визначена в першій Доповіді концепція людського розвитку охоплювала більшість ранніх підходів до розвитку людини, щоб якомога ширше відобразити численні проблеми й культурні, економічні, соціальні та політичні відмінності життя людей різних суспільств. За визнанням самих авторів концепції, таке широке розуміння людського розвитку взагалі ставило запитання, чи можливе його планування й контролювання, чи здійснення його вимірювання та кількісне оцінювання [15, р. 10–11]. Водночас саме ця широта трактування дозволяє ставити питання про наявність зв'язку між динамікою солідарності та станом соціально-економічних проблем як віддзеркаленням умов людського розвитку в суспільстві.

² Україна посередині рейтингу в Доповіді ПРООН про стан людського розвитку за 2019 рік. UNDP. 09.12.2019. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-poseredyni-reytnhu-v-dopovidi-proon-pro-stan-lyudskoho-rozvytku-za-2019-rik>

³ Україна залишається країною з високим Індексом людського розвитку – звіт UNDP. UNDP. 13.03.2024. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp>

Якщо припустити наявність зв'язку між солідарністю та людським розвитком, можна запропонувати гіпотезу, що розширення скорочених під час війни можливостей людського розвитку українців здатне виявитися засобом зміцнення солідарності. Наявність такого зв'язку неочевидна, оскільки прямих доказів в доступних джерелах бракує. При цьому тези дослідників, що соціальна стабільність (неможлива без солідаризації суспільства для спільної мети виживання та розвитку під час війни і повоєнної відбудови) є неодмінною умовою економічного розвитку [4] й водночас "...активізація людського розвитку виступає <...> як засіб <...> забезпечення повоєнного розширеного відтворення української економіки" [16], спонукають до припущення, що певний зв'язок між цими явищами має простежуватись. Якщо емпіричні дані доводять його наявність, це може вказувати на нетрадиційний підхід до збагачення арсеналу засобів зміцнення солідарності українців під час війни та повоєнного відновлення шляхом розширення можливостей людського розвитку. З огляду на це, **метою статті** є визначити зв'язок між солідарністю та людським розвитком.

Одну з небагатьох вказівок на наявність зв'язку між солідарністю та людським розвитком містить ґрунтовна праця Ю. Шайгородського з концептуалізації феномену солідарності, де серед багатьох аналізованих підходів згадуються дослідження проблематики, пов'язаної з людським розвитком: "Солідарність розкривається з погляду її аксіологічної та пізнавальної значущості, ролі в суспільному розвитку" [17, с. 13]. Автор також зазначає, що "...науковці розглядають феномен солідарності як одну з передумов соціальної стабільності, стійкості та соціального порядку" [17, с. 18], це підтверджує актуальність нашого пошуку засобів зміцнення солідарності українців як чинника попередження загроз дестабілізації суспільства. Крім того, автор окреслює поле такого пошуку – сферу людських цінностей ("Мотиваційно-смісловою ж основою цього єднання є цінності...") та конкретизує ключові для солідаризації цінності: "Важливою складовою формування солідарності <...> є довіра" [17, с. 19], розуміючи її як поєднання емпатії з процесом самоідентифікації, результатом чого стає створення ідентичності [17, с. 20]. Така конкретизація дозволяє обрати як два головні емпіричні критерії солідарності показники довіри та громадянської самоідентифікації, при цьому остання є вагомим фактором національної солідаризації, доводять також відомі дослідження В. Резника [10, с. 54]. Зауважимо, що емпіричне вимірювання цих показників повинно відповідати теоретичному розумінню вітчизняних соціологів, які розглядають солідаризацію ("...процес солідарних соціальних взаємодій, їх формування, підтримки та відтворення...") і солідарність ("...соціальна характеристика та якість таких взаємодій") "...у двох основних вимірах – вертикальному (відносини громадян і держави) та горизонтальному (відносини між самими громадянами)" [18, с. 151–152].

Наведене дозволило окреслити основні принципи методологічного підходу до вимірювання емпіричних показників солідарності: а) вони повинні стосуватися сфери людських цінностей; б) основними мають бути ті, що стосуються цінностей довіри та громадянської самоідентифікації; в) вони повинні визначатися окремо щодо відносин громадян до інститутів держави та окремо щодо стосунків між

людьми (та / або соціальними групами). Методика визначення цих показників солідарності в нашому випадку полягала у вторинному аналізі результатів 7-ї хвили міжнародного проекту “Світове дослідження цінностей” (WVS), об’єднаній у 2017–2020 рр. з проектом “Європейське дослідження цінностей” (EVS) як одного з найавторитетніших у соціальних науках міжнародного дослідження [19, с. 5]. Для пошуку зв’язку між показниками солідарності та показниками людського розвитку були використані дані Індексу людського розвитку (ІЛР), визначеного ПРООН 2022 р. [14, р. 274–275]. Порівняння показників солідарності в країнах – лідерах рейтингу ІЛР та в Україні дозволяє, як видається, довести гіпотезу про наявність тенденції зв’язку між станом солідарності та станом людського розвитку в аналізованих суспільствах.

Як і більшість порівнянь, застосоване в цьому дослідженні також має свої обмеження. У цьому випадку має йтися саме про тенденції зв’язку, а не безпосередню взаємозалежність зазначених явищ. Оскільки не варто абсолютизувати інформативність показника ІЛР як точного відображення умов людського розвитку в певних країнах. З огляду на широту й багатобічність концепції людського розвитку, узагальнений показник ІЛР варто порівнювати з емпіричними характеристиками інших сфер (у цьому випадку – показниками солідарності) з певною обережністю, говорячи про тенденції зв’язку, а не пряму залежність.

Порівняння показників солідарності країн – лідерів рейтингу ІЛР та України в обох вимірах солідарності (вертикальному – ставлення людей до країни та влади, й горизонтальному – ставлення до інших людей) здійснювалося для десяти країн – лідерів рейтингу ІЛР 2022 р. з числа тих, що брали участь у 7-й хвили WVS / EVS. Зокрема у вертикальному вимірі було проаналізовано показник самоідентифікації громадян щодо своєї країни (табл. 1). Виявилось, що середні значення відчуття близькості (спорідненості) з країною в країнах-лідерах були вищими, а віддаленості – нижчими, ніж в Україні.

Інформативність наведених у цій і наступних таблицях середніх значень використаних малих вибірок обмежена. Середні взагалі достовірно відображають лише центральні тенденції, тому не варто сприймати різниці абсолютних показників між країнами як статистично достовірну кількісну міру національних відмінностей, адже середнє істотно залежить від граничних значень, які в цих вибірках дуже відмінні. Проте середнє прийнято використовувати саме для пошуку найбільш стабільної міри центральної тенденції, оскільки воно більш незмінне, ніж, наприклад, медіана або мода⁴.

Показники України, виміряні WVS / EVS у 2020 р., дійсно відображали на той час особливість України в аспекті відмінності, а часом і суперечності політичних поглядів та інших уподобань жителів різних регіонів, наявних до повномасштабної російської агресії. Дані WVS / EVS добре кореспондуються з даними моніторингу Інституту

⁴ Основні концепції статистики для Data Scientistc. Лекція 2. Державний університет “Житомирська політехніка”. С. 11. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F_2.pdf

соціології НАН України того ж 2020 р., коли на близьке за змістом запитання “Ким Ви себе насамперед вважаєте?” відповіли “громадянином України” лише 61,7% респондентів. З початком війни ситуація змінилась: у 2023 р. цю відповідь дали вже 79,5% [11, с. 425], при цьому феномен значного посилення громадянської самоідентифікації під час екзистенційної загрози національній державності так само, як інших складників солідарності (наприклад, визнання легітимності суспільного ладу), стосувався усіх регіонів країни [10, с. 48].

Таблиця 1

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки близьким Ви відчуваєте себе до своєї країни?”
у країнах – лідерах ІЛР 2022 р., які взяли участь
у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Дуже близьким” та “близьким” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже близьким” та “зовсім не близьким” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	94,2	5,0
Норвегія	2	98,4	1,6
Ісландія	3	95,1	4,6
Гонконг	4	84,4	15,2
Данія	5–6	94,0	5,6
Швеція	5–6	91,1	8,1
Німеччина***	7–8	90,3	8,3
Сінгапур	9	88,4	11,2
Австралія	10–11	85,4	12,8
Нідерланди****	10–11	87,4	11,7
<i>Середнє значення 10-и країн-лідерів**</i>	–	90,87	8,41
Україна*****	100	65,2	23,8

* [14, р. 274–275].

** Розраховано авторами (для кращої наочності не наведено частки опитаних, які з різних причин не дали визначеної відповіді на запитання, тому сума відповідей може бути меншою за 100%).

*** Німеччина поділяла місця з Ірландією, яка не включена до таблиці через брак повних даних у сьомій хвили EVS/WVS. Німеччина взяла участь у двох опитуваннях сьомої хвили: EVS (2178 респондентів) та WVS (1528 респондентів). У таблиці використано результати EVS через більшу репрезентативність вибірки.

**** Нідерланди взяли участь у двох опитуваннях сьомої хвили: EVS (2409 респондентів) та WVS (2145 респондентів). У таблиці використано результати EVS через більшу репрезентативність вибірки.

***** Україна взяла участь у двох опитуваннях сьомої хвили: EVS (1648 респондентів) та WVS (1289 респондентів). У таблиці використано результати EVS через більшу репрезентативність вибірки.

Примітка: У таблицях 1–7 значення зірочок є тотожними.

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. Joint EVS/WVS 2017–2022 data-set (v5.0; Jun 24, 2024). WVS / EVS Joint 2017 file. P. 445–446. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Ще однією з ключових характеристик солідарності є довіра. У вертикальному вимірі солідарності її показники проаналізовано відносно трьох гілок влади досліджуваних країн: виконавчої, представницької та судової. Аналіз довіри до уособленої урядами країн виконавчої влади показав, що так само, як у випадку самоідентифікації людей своєї спорідненості з країною, середні значення довіри до уряду в країнах – лідерах рейтингу ІЛР були вищими, а недовіри – нижчими, ніж в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Яка Ваша довіра уряду?” в країнах – лідерах ІЛР 2022 р.,
які взяли участь у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Дуже велика” та “доволі велика” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже велика” та “зовсім ніяка” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	66,3	31,4
Норвегія	2	59,2	39,8
Ісландія	3	30,8	67,4
Гонконг	4	55,0	44,7
Данія	5–6	39,1	59,2
Швеція	5–6	50,7	47,1
Німеччина***	7–8	33,1	61,5
Сінгапур	9	80,6	18,3
Австралія	10–11	30,3	69,0
Нідерланди****	10–11	46,9	48,8
<i>Середнє значення 10-и країн-лідерів**</i>	–	49,20	48,72
Україна*****	100	15,2	78,6

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 285–286. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Найменша серед усіх аналізованих країн довіра (15,2%) та найбільша недовіра (78,6%) до уряду в Україні, виміряна WVS / EVS у 2020 р., добре кореспондується з даними Центру Разумкова, відповідно до яких того ж року на запитання “Наскільки Ви довіряєте уряду: повністю, певною мірою, не дуже або зовсім не довіряєте?” відповіли “повністю довіряю” та “певною мірою довіряю” разом 18,9% опитаних, тоді як “не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” – 74,3%.

Ця добре відома особливість довоєнної України – традиційна недовіра до влади, історично зумовлена численними прорахунками політичної, соціально-економічної та культурної побудови незалежної держави, – докорінно змінилася з початком повномасштабного вторгнення: аналогічні відповіді у 2022 р. дорівнювали 51,5% довіри та

48,1% недовіри⁵ – практично такі ж показники, як наведені в таблиці 2 середні значення 10 країн – лідерів ІЛР (49,20% та 48,72% відповідно). Надалі ситуація (не)довіри до уряду повернулася до більш звичних 20,5% та 72,5% відповідно у 2024 р. й 22,5% та 70,7% відповідно у 2025 р.⁶, але це однаково показує більше довіри, ніж до війни.

Аналіз довіри до уособленої парламентами країн представницької влади показав той самий результат, як і в двох попередніх випадках виявлення характеристик вертикальної солідарності: середні значення довіри до парламенту в країнах – лідерах рейтингу ІЛР були вищими, а недовіри – нижчими, ніж в Україні (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Яка Ваша довіра парламенту?” в країнах – лідерах ІЛР 2022 р.,
які взяли участь у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Дуже велика” та “доволі велика” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже велика” та “зовсім ніяка” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	57,6	40,3
Норвегія	2	69,6	29,2
Ісландія	3	36,2	62,7
Гонконг	4	32,1	66,3
Данія	5–6	46,3	52,5
Швеція	5–6	63,3	34,4
Німеччина***	7–8	36,9	57,9
Сінгапур	9	69,6	26,1
Австралія	10–11	27,6	71,4
Нідерланди****	10–11	41,9	54,0
Середнє значення 10-и країн-лідерів**	–	48,11	49,58
Україна*****	100	18,1	77,5

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 281–282. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Найменша серед усіх аналізованих країн довіра (18,1%) та найбільша недовіра (77,5%) до парламенту в Україні, виміряна WVS / EVS у 2020 р., добре кореспондується з даними Центру Разумкова, згідно з якими того ж року на запитання “На-

⁵ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень – жовтень 2022 р.). Разумков Центр. 28.10.2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni-orientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r>

⁶ Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий – березень 2025 р.). Разумков Центр. 24.03.2025. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-situatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r>

скільки Ви довіряєте парламенту: повністю, певною мірою, не дуже або зовсім не довіряєте?” відповіли “повністю довіряю” та “певною мірою довіряю” разом 17,9% опитаних, тоді як “не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” – 76,7%. І знову ситуація істотно змінилася після повномасштабного вторгнення: аналогічні відповіді у 2022 р. становили 39,7% довіри та 59,9% недовіри⁷. Надалі ситуація (не)довіри до парламенту погіршилася навіть порівняно з довоєнною: 16,0% та 78,5% відповідно – у 2024 р. й 17,8% та 76,7% відповідно – у 2025 р.⁸.

Аналіз довіри до судової гілки влади країн показав той самий результат, що й в усіх попередніх випадках виявлення характеристик вертикальної солідарності: середні значення довіри до суду в країнах – лідерах рейтингу ІЛР були вищими, а недовіри – нижчими, ніж в Україні (табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Яка Ваша довіра системі правосуддя?” в країнах – лідерах ІЛР 2022 р.,
які взяли участь у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Дуже велика” та “доволі велика” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже велика” та “зовсім ніяка” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	70,0	28,2
Норвегія	2	85,9	12,9
Ісландія	3	60,1	38,0
Гонконг	4	78,6	19,6
Данія	5–6	80,2	18,3
Швеція	5–6	76,1	21,5
Німеччина***	7–8	60,6	35,6
Сінгапур	9	80,1	17,2
Австралія	10–11	58,9	40,0
Нідерланди****	10–11	54,6	39,6
Середнє значення 10-и країн-лідерів**	–	70,51	27,09
Україна*****	100	18,1	76,5

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 293–294. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Найменша серед усіх аналізованих країн довіра (18,1%) та найбільша недовіра (76,5%) до системи правосуддя в Україні, виміряна WVS / EVS у 2020 р., добре кореспондується з даними Центру Разумкова, згідно з якими того ж року на запитання “Наскільки Ви довіряєте суду: повністю, певною мірою, не дуже або зовсім не довіряєте?” відповіли “повністю довіряю” та “певною мірою довіряю” разом 19,8% опитаних, тоді

⁷ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень – жовтень 2022 р.).

⁸ Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий – березень 2025 р.).

як “не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” – 70,7%. І хоча після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. відповіді “повністю довіряю” та “певною мірою довіряю” разом дали 27,8% опитаних, проте “не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” разом становили навіть більше (71,8%), ніж до війни⁹. Надалі рівень довіри до суду став ще меншим за довоєнний: 16,4% у 2024 р. й 14,4% у 2025 р., при цьому рівень недовіри у 2024 р. становив 70,2%, а у 2025 р. сягнув 72,9%¹⁰, тобто став більшим за довоєнний. Це показує вичерпання за два останні роки того незначного потенціалу довіри до правосуддя, який з’явився в перший воєнний рік.

У горизонтальному вимірі солідарності було проаналізовано показники довіри населення досліджуваних країн до знайомих і незнайомих людей, а також абстрактно-знеособлену ментальну настанову щодо довіри людям взагалі. Остання визначалася на підставі згоди опитаних з двома протилежними твердженнями щодо того, варто чи не варто довіряти більшості людей. Виявилось, що так само, як у всіх наведених випадках аналізу вертикального виміру солідарності, середні значення твердження “більшості людей можна довіряти” в країнах – лідерах рейтингу ІЛР були більшими, а твердження “не можна бути надто довірливими” – менше, ніж в Україні (табл. 5).

Таблиця 5

Згода з твердженнями “більшості людей можна довіряти” та “не можна бути надто довірливими” в країнах – лідерах ІЛР 2022 р., які взяли участь у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Більшості людей можна довіряти”	“Не можна бути надто довірливими”
Швейцарія	1	58,5	40,2
Норвегія	2	72,1	26,9
Ісландія	3	62,3	36,2
Гонконг	4	36,4	63,1
Данія	5–6	73,9	25,8
Швеція	5–6	62,8	35,7
Німеччина***	7–8	39,5	55,9
Сінгапур	9	34,4	64,9
Австралія	10–11	48,5	50,6
Нідерланди****	10–11	58,5	39,8
<i>Середнє значення 10-и країн-лідерів**</i>	–	<i>51,69</i>	<i>43,91</i>
Україна*****	100	27,0	68,7

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 189–190. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

⁹ Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень – жовтень 2022 р.).

¹⁰ Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий – березень 2025 р.).

Щодо довіри до незнайомих людей, то середні значення відповідей “повністю довіряю” та “довіряю деякою мірою” на запитання “Наскільки Ви довіряєте людям, яких уперше зустрічаєте?”, в країнах – лідерах рейтингу ІЛР так само, як і в попередньому випадку, були вищими, а “не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” – нижчими, ніж в Україні (табл. 6).

Таблиця 6

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки Ви довіряєте людям, яких уперше зустрічаєте?”
в країнах – лідерах ІЛР 2022 р., які взяли участь
у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Повністю довіряю” та “довіряю деякою мірою” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	52,5	46,0
Норвегія	2	67,7	31,7
Ісландія	3	60,1	38,1
Гонконг	4	22,2	77,2
Данія	5–6	75,3	23,2
Швеція	5–6	73,9	24,5
Німеччина***	7–8	28,1	66,3
Сінгапур	9	18,0	81,7
Австралія	10–11	47,5	51,6
Нідерланди****	10–11	71,6	25,6
<i>Середнє значення 10-и країн-лідерів**</i>	–	51,69	46,59
Україна*****	100	19,7	74,9

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 219–220. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Та сама закономірність проявилася щодо довіри людям, знайомим особисто (табл. 7).

Отже, результати аналізу емпіричних даних показали, що в обох вимірах солідарності (вертикальному – ставлення людей до влади та горизонтальному – ставлення до інших людей) показники чинників солідаризації суспільства (довіри та самоідентифікації) були вищими у країнах – лідерах світового рейтингу людського розвитку, ніж в Україні. Зазначені відмінності простежувалися щодо всіх без винятків семи аналізованих чинників: самоідентифікації людини відносно своєї країни, довіри населення країн до виконавчої, представницької та судової влади, довіри людей до більшості людей, до незнайомих людей і знайомих особисто (табл. 1–7). На наш погляд, цей збіг результатів дає певні підстави навіть попри нечисленність вибірок вважати вимірювання таким, що показує наявність тенденції зв'язку між умовами людського розвитку та станом солідарності суспільства.

Відповідно політику розширення можливостей людського розвитку можна вважати одним із засобів зміцнення солідарності – необхідного чинника забезпечення суспільної стабільності, що особливо актуально для України часів війни та повоєнного відновлення.

Таблиця 7

**Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“Наскільки Ви довіряєте людям, яких знаєте особисто?”
в країнах – лідерах ІЛР 2022 р., які взяли участь
у EVS / WVS 2017–2022 рр., та в Україні, %**

Країни	Місце в рейтингу ІЛР 2022 р.*	Варіанти відповідей	
		“Повністю довіряю” та “довіряю деякою мірою” (сума 2-х відповідей)**	“Не дуже довіряю” та “зовсім не довіряю” (сума 2-х відповідей)**
Швейцарія	1	95,3	3,8
Норвегія	2	97,8	2,1
Ісландія	3	99,1	0,6
Гонконг	4	88,4	11,5
Данія	5–6	98,8	0,8
Швеція	5–6	98,2	1,1
Німеччина***	7–8	92,8	5,9
Сінгапур	9	90,1	9,8
Австралія	10–11	95,5	3,8
Нідерланди****	10–11	97,2	1,7
Середнє значення 10-и країн-лідерів**	–	95,32	4,11
Україна*****	100	79,9	17,2

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 217–218. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

У розробці такої політики доцільно зважати на деякі особливості довіри як передумови солідаризації українського суспільства, які виразно простежувалися напередодні повномасштабної війни, особливо порівняно з країнами – лідерами людського розвитку. Так, показники довіри до інститутів (вертикальний вимір солідарності) в Україні були нижчими (15,2–18,1%), ніж до людей – 19,7–79,9% (горизонтальний вимір солідарності), і значно нижчими, ніж в інших наведених країнах (48,1–70,5%), де показники довіри до людей також були істотно вищими за українські: 51,6–95,3% (табл. 8).

Це спонукає орієнтувати політику зміцнення солідарності населення насамперед на вдосконалення діяльності інститутів держави, спрямовуючи їхні зусилля на підвищення довіри до себе, зокрема через забезпечення кращих умов людського розвитку (здоров'я/збереження, освіти, доходу, продуктивної творчої діяльності, політичних, економічних і соціальних свобод), мінімізуючи тим самим гостроту конфліктогенних проблем, ризикованих для соціальної стабільності країни.

Таблиця 8

**Відповіді щодо довіри в Україні та країнах – лідерах рейтингу ІЛР,
які взяли участь у EVS / WVS 2017–2022 рр., %**

Об'єкти довіри	Відповіді “дуже велика” та “доволі велика” (сума 2-х відповідей)	
	Україна	Середнє значення країн – лідерів ІЛР
Уряд	15,2	49,2
Парламент	18,1	48,1
Система правосуддя	18,1	70,5
Незнайомі люди	19,7	51,6
Особисті знайомі	79,9	95,3
Згода з твердженням “більшості людей можна довіряти”	27,0	51,6

Джерело: Documentation. Frequency tables: EVS / WVS Joint v5.0 Results by Country. WVS / EVS Joint 2017 file. P. 189–190; 217–218; 219–220; 281–282; 285–286; 293–294; 217–218. URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSEVSjoint2017.jsp>

Висновки. Результати порівняння показників, які значною мірою відображають стан солідарності суспільства, показали, що вони були вищими у країнах – лідерах світового рейтингу людського розвитку, ніж в Україні. Ця відмінність виразно проявилася стосовно всіх аналізованих показників у вертикальному вимірі солідарності (ставлення людей до інститутів влади) та горизонтальному вимірі солідарності (ставлення до інших людей), зокрема щодо самоідентифікації людини відносно своєї країни, довіри населення до виконавчої, представницької та судової влади, гіпотетичної довіри людей до більшості людей, незнайомих та особисто знайомих людей. Однакова спрямованість виявлених відмінностей дозволяє припускати наявність тенденції зв'язку між умовами людського розвитку та станом солідарності суспільства. Це уможливорює розгляд політики розширення можливостей людського розвитку (значно скорочених в Україні за час війни) як один із засобів зміцнення солідарності суспільства – неодмінного чинника забезпечення соціальної стабільності, критично необхідної для воєнного спротиву та повоєнної відбудови. Наріжні положення концепції людського розвитку визначають принципові орієнтири політики зміцнення солідарності: вдосконалення діяльності інститутів у напрямках сприяння збереженню здоров'я населення, підвищенню якості освіти, поліпшенню умов для отримання гідного доходу, продуктивної творчої праці, забезпечення політичних, економічних і соціальних свобод.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі пов'язані з розширенням емпіричної бази розрахунків з метою статистично достовірного доведення закономірності зв'язку між солідарністю та людським розвитком.

Список використаних джерел

1. Соболева Н. Солідаризація сучасного українського соціуму: виклики та загрози у воєнний та повоєнний час. Круглий стіл “Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 168–171. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf>

2. Симончук О. Міжкласова солідарність і нерівність: тенденції та виклики в умовах затяжної війни. Круглий стіл “Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 185–189. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf>
3. Смакота В. Економічні виклики солідаризації суспільства. Круглий стіл “Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 204–206. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf>
4. Руцишин Н., Мульска О. Механізм забезпечення соціальної стабільності в умовах інтенсифікації міграційних процесів. *Економіка та суспільство*. 2021. № 29. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-41>
5. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія / за ред. О.О. Рафальського, О.М. Майбороди. Київ: ІПіЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2024. 400 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/SOCIO-POLITICAL-SOLIDARITY-IN-UKRAINE-IN-THE-CONDITIONS-OF-WAR.pdf>
6. Степаненко В. Вступне слово. Круглий стіл “Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 165–166. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf>
7. Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення: аналітична доповідь. Київ: ІПіЕнд НАН України, 2024. 62 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/14.05-Publ-Dop.pdf>
8. Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: аналітична доповідь. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2024. 52 с. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Dopovid-2-1.pdf>
9. Круглий стіл “Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 4. С. 165–206. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf>
10. Резнік В.С. Сучасна українська соціетальна спільнота в умовах війни: легітимація, лояльність та солідаризація: стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 3 травня 2023 року. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 7. С. 46–55. <https://doi.org/10.15407/visn2023.07.046>
11. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: кол. моногр. / за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2I7zBQL5uRjAWO030EYk/view>
12. Ставицький А., Сачко В. Моделювання індексу людського розвитку у світі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2020. № 5 (212). С. 33–43. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/212-5/5>
13. Матюк Т.В. Кількісні виміри впливу освіти на економічний розвиток. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2016. Вип. 17. Ч. 2. С. 18–20. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_17/2/5.pdf
14. Human Development Report 2023/2024: Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. New York: UNDP, 2024. 324 p. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf>
15. Human Development Report 1990. United Nations Development Programme. New York: Oxford University Press, 1990. 189 p. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1990encompletenostats.pdf>
16. Костюк В. Людський розвиток як мета і засіб подальшого руху в умовах невизначеності. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-21>

17. Шайгородський Ю. Солідарність: науково-практична концептуалізація феномену. *Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни: монографія*. Київ: ПіЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2024. С. 9–31. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0361-1>

18. Степаненко В. Стан та особливості солідарних відносин в Україні на третьому році повномасштабної війни. *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: кол. моногр. / за ред. Є. Головахи, С. Дембницького*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 151–170. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainske_suspilstvo_v_umovakh_viiny_Rik_2024.pdf?PHPSESSID=8qhnu3ttaq5r7p2pra18b7uou3

19. Акуленко Л., Балакірєва О., Волосевич І., Дмитрук Д., Костюченко Т., Лациба І., Павлова Д., Шуренкова А. Світове дослідження цінностей в Україні. Київ: Український центр європейської політики, 2020. 216 с. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf

Надійшла 26.10.2025

Прорецензована 11.11.2025

Доопрацьована 18.11.2025

Прийнята до друку після доопрацювання 16.12.2025

Опублікована 30.12.2025

References

1. Sobolieva, N. (2024). Solidarity in Contemporary Ukrainian Society: Challenges and Threats during Wartime and Post-war Periods. The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential”. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 168-171. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [in Ukrainian]

2. Symonchuk, O. (2024). Interclass Solidarity and Inequality: Trends and Challenges in the Context of Protracted War. The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential”. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 185-189. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [in Ukrainian]

3. Smakota, V. (2024). Economic Challenges of Society Solidarity. The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential”. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 204-206. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [in Ukrainian]

4. Rushchyshyn, N., Mulska, O. (2021). Mechanism for ensuring social stability in the conditions of intensification of migration processes. *Economy and Society*, 29. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-41> [in Ukrainian]

5. Rafalskyi, O.O., Maiboroda, O.M. (Eds.). (2024). Socio-political Solidarity in Ukraine in Times of War: monograph. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/SOCIO-POLITICAL-SOLIDARITY-IN-UKRAINE-IN-THE-CONDITIONS-OF-WAR.pdf> [in Ukrainian]

6. Stepanenko, V. (2024). Introductory remarks. The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential”. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 165-166. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [in Ukrainian]

7. Political Security of Ukraine: the Problem of Stabilising the Country’s Political Field. Prognostic Assessment, Mechanisms of Ensuring. (2024). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/14.05-Publ-Dop.pdf> [in Ukrainian]

8. Socio-political Solidarity in Ukraine in the Context of War: analytical report. (2024). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2025/04/Dopovid-2-1.pdf> [in Ukrainian]
9. The round-table discussion “Solidarity of Ukrainian society in the war and prospects for preservation the solidarity social potential”. (2024). *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing – Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 165-206. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-4/10.pdf> [in Ukrainian]
10. Reznik, V.S. (2023). Modern Ukrainian societal community in the conditions of war: legitimization, loyalty and solidarity. Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, May 3, 2023. *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 7, 46-55. <https://doi.org/10.15407/visn2023.07.046> [in Ukrainian]
11. Golovakha, Ye., Dembitskyi, S. (Eds.). (2024). *Ukrainian Society in Wartime. Year 2024: collective monograph*. Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://drive.google.com/file/d/1bqw3rZ3ajsNJ2l7zBQL5uRjAWO030EYk/view> [in Ukrainian]
12. Stavutsky, A., Sachko, V. (2020). Modeling of human development index in the world. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 5 (212), 33-43. <https://doi.org/10.17721/1728-2667.2020/212-5/5> [in Ukrainian]
13. Matyuk, T.V. (2016). Quantitative measurements of the impact of education on economic development. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series “Economic Sciences”*, 17 (2), 18-20. URL: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_17/2/5.pdf [in Ukrainian]
14. Human Development Report 2023/2024: Breaking the gridlock: Reimagining cooperation in a polarized world. (2024). New York: UNDP. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2023-24reporten.pdf>
15. Human Development Report 1990. (1990). United Nations Development Programme. New York: Oxford University Press. URL: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1990encompletenostats.pdf>
16. Kostyuk, V. (2023). Human development as an end and means of further movement in conditions of uncertainty. *Economy and Society*, 52. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-21> [in Ukrainian]
17. Shayhorodskyi, Yu. (2024). Solidarity: Scientific and Practical Conceptualisation of the Phenomenon. In *Socio-political Solidarity in Ukraine in Times of War: monograph* (pp. 9-31). Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0361-1> [in Ukrainian]
18. Stepanenko, V. (2024). State and Characteristics of Solidarity Relations in Ukraine in the Third Year of Full-scale War. In Ye. Golovakha, S. Dembitskyi (Eds.), *Ukrainian Society in Wartime. Year 2024: collective monograph* (pp. 151-170). Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Ukrainske_suspilstvo_v_umovakh_viiny_Rik_2024.pdf?PHPSESSID=8qhnu3ttaq5r7p2pra18b7uou3 [in Ukrainian]
19. Akulenko, K., Balakireva, O., Volosevych, I., Dmytruk, D., Kostiuhenko, T., Latsyba, I., Pavlova, D., Shurenkova, A. (2020). World Values Survey in Ukraine. Kyiv: Ukrainian Centre for European Policy. URL: https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf [in Ukrainian]

Received on October 26, 2025

Reviewed on November 11, 2025

Revised on November 18, 2025

Signed for printing after revision on December 16, 2025

Published on December 30, 2025